

Kaposi Zoltán

Pécs gazdasági és társadalmi helyzete az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözése évtizedében¹

Pécs fejlődése az 1920-as éveket megelőző évtizedekben

Pécs a 19. században, a hazai urbanizáció hőskorában a Dunántúl leggyorsabban fejlődő városa volt. A Mecsek alatt elterülő szabad királyi, majd az 1871. évi községi törvény után önálló törvényhatósági jogú város az első világháború előtti évekre a történeti Magyarország tizenötödik legnépesebb településévé vált.² A város fejlődése különösen a kiegyezés megkötése utáni időszakban gyorsult fel, kapcsolatai és hatásai átnyúltak a déli és a nyugati határokon is.³

A városban az 1850-es évektől kezdve szinte gomba módra szaporodtak a gyáripari vállalkozások. Olyan országos és birodalmi piacokat szerző pécsi nagyvállalkozások születtek ebben az időben, amelyek jelentős technikai innovációkat tudtak felmutatni. A Zsolnay-gyár eozin és pyrogránit termékei a hazai mellett európai piacokat is meg tudtak hódítani, az Angster-gyár orgonáit még a tengerentúlon is ismerték. A Hamerli-kesztyűgyár minőségi termékeire a Monarchia országainak kereslete biztosított piacot. A Little-gyár pezsgői minőségben felvették a versenyt a nevesebb nyugati termékekkel is. De a felsoroltakon túl is számos gyár létrejötté mutatta az idők változását, az európai folyamatokhoz való alkalmazkodást.⁴

A pécsi iparosodás másik szála a szénbányászat fejlődése volt. A város határain belül lévő Pécs-bányatelepen, illetve a városon kívül lévő falvakban (Vasas, Szabolcs, Somogy) a Dunai Gőzhajózási Társaság⁵ egyre kiterjedtebb kőszénbányászatot folytatott. A DGT félvívásados fejlesztések nyomán a századfordulóra már egy 3800 főt foglalkoztató kapacitást épített ki. E munkástömeg mintegy egyharmada Pécs-bányán élt,⁶ s fogyasztásával, munkájával nagy hatást gyakorolt a város működésére is.⁷ A gyáriparosodás mellett a város gazdasági struktúrájában erős maradt a kisipar is. Pécsen kisüzemi szervezetben sokan foglalkoztak (sokszor tradicionális) kisipari vagy kiskereskedelmi tevékenységgel. Ezt jól mutatja, hogy a háború előtt az összes pécsi ipari és kereskedelmi vállalkozás 56%-a segédek nélkül működött.⁸

¹ Írásunk címeként megtartottuk a Pécsi Tudományegyetem 2012. szeptember 6-i centenáriumi emlékülésén elmondott előadás címét.

² Pécsnek 1910-ben csaknem 50.000 lakosa volt. Lásd NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. I. 12.

³ KAPOSI 2007a. 59–62., 77–78.; lásd még STATISZTIKAI ÉVKÖNYV 1910. 13–14.

⁴ A pécsi gyáripar fejlődésének áttekintéséhez lásd KAPOSI 2006.

⁵ A továbbiakban rövidítve: DGT.

⁶ NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. III. 1059.

⁷ Lásd BABICS 1952; HUSZÁR 2005.

⁸ NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. III.

De más ágazatokban is világosan látszik az előrelépés. Pécs területén belül a mintegy 2500 holdas szőlőültetvény az 1890-es évekig lehetőséget biztosított a város polgárságának a jövedelemtermelésre, valamint a borkereskedelemre.⁹ Pécs egyre jelentősebb kereskedelmi központtá vált: a város a délkelet-dunántúli településeknek, de a Dráván túli (szlavóniai) vidékeknek is a legnagyobb piacos helye volt. A helyi kereskedelem is erősítette állásait: egyre több bolt, magazin jött létre úgy, hogy mellettük a hagyományos országos és heti vásároknak, valamint a napi piacnak is megmaradt a funkciója. A vasút – megkésve – az 1880-as évektől javította a kereskedők pozícióját, s az 1890-es években már nagy tömegű áruforgalom zajlott.¹⁰ A növekvő népesség fokozódó keresletet biztosított a helyi kereskedelem számára. Pécs pénzügyi és igazgatási központi funkcióinak erősödését mutatja a számos bank, takarékpénztár, segélyezési egylet, biztosító megalakulása.¹¹

A gazdasági fejlődés következtében jelentősen átalakult a város területi rendszere is. A népességnövekedés során megnőtt a klasszikus Belvároson kívüli külvárosi területek (Budai, Szigeti, Siklósi külváros) súlya. Főleg a Budai külváros területén következett be gyors növekedés, hiszen sok olyan gyár és üzem telepedett meg ebben a városrészben, amely nagyrészt a helybe telepített munkaerőre alapozta működését.¹² De látszott a fejlődés a Belváros átépülésében is, hiszen egyrészt a terek és az utcák képe, másrészt a helyi közműrendszer (gázvezeték, villanyvilágítás, vízvezeték, villamos stb.) is sokat fejlődött. A városfejlesztés ugyanakkor sokba került. Nem véletlen, hogy más hazai városokhoz hasonlóan Pécs is megindult az eladósodás útján.¹³

Az állami fejlesztéseknek is voltak pozitív hatásai. A nagy állami szolgáltatók (vasút, posta stb.) megtelepedése egyrészt növelte a foglalkoztatottságot, másrészt nagyszámú hivatali értelmiségi és középréteghez tartozó megjelenését is magával hozta. Pécs – hasonlóan más nagyobb településekhez – katonaváros is volt. A dualizmus korában több kaszárnya és katonai gyakorolói tér épült.¹⁴ A városban általában 1500–2000 fős katonaság állomásozott.¹⁵ Mindamellett tény, hogy a háború előtti félévszázad során Pécsen a társadalmi tolerancia magas fokot ért el. Ennek persze az is oka volt, hogy a városban élő zsidó vállalkozók meghatározó szegmensét alkották a helyi gazdaságnak.¹⁶

Az első világháború időszaka megtörte a gazdaság fejlődését. 1914 után a polgári gazdaság hamar háborús gazdasággá vált: tulajdonát tekintve megtartotta ugyan magánjellegét, de az állam megrendeléseivel és kényszerítő erejével alaposan átalakította a működését. A beavatkozás révén felértékelődött a hazai nehézipar, a fegyvergyártás, a hadianyaggyártás. A pécsi iparrendszerben viszonylag sok olyan üzem volt, amely közvetlenül is bekapcsolódhatott a fronttermelésbe, a katonaság kiszolgálásába. Különösen fontosak voltak a gépiparral, vasiparral foglalkozó vállalatok, valamint a szénbányák. Néhány pécsi üzemet kétségtelenül pozitívan érintett az állami beavatkozás. A Hamerli-gépgyárat

⁹ NAGY 1996. 88–89.; KAPOSI 2007b. 121.

¹⁰ ÁGH 1894. 257.

¹¹ Lásd GÁL 2002. 7–60.; FISCHER 1895.

¹² KAPOSI 2011a. 59.

¹³ A városi adósságok áttekintésére lásd ÉHEN 1906; VÁROSI HÁZTARTÁS 1916. 204–205.

¹⁴ A laktanya-építkezésekre lásd PILKHOFER 2004. 270–280.

¹⁵ NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. I. 12.

¹⁶ 1910-ben Pécsen 3975, 1920-ban 4292 zsidó élt. Lásd KOVÁCS 1928. 356.

például hadiüzemmé nyilvánították, így a korábbi termelési profilt (mezőgazdasági gépek előállításával) teljesen át kellett alakítani: a háború éveiben lőporgránátokat, kézigránátokat, aknákat és aknavetőket gyártottak.¹⁷ A hadiüzemekben a dolgozók létszáma általában nem csökkent: a gépgyár munkáslétszáma 200 fő körül mozgott, ami összehasonlítva a háború előtti statisztikai adatokkal, enyhe emelkedésnek számít.¹⁸ Jól járt a Pécsi Dohánygyár is, hiszen az állami kereslet megnőtt a cigarettatermelés iránt, s mivel a cég állami vállalat volt, így gyors növekedést produkálhatott. A háború alatt több új gépet szereztek be, amelyek segítségével 1912–17 között háromszorosára tudták növelni a termékmennyiséget. A gyárban a foglalkoztatás is emelkedett, a kezdeti 1912. évi 296 fős létszám 1918-ban már 533 fő volt.¹⁹

Az állandó nyersanyaghiány miatt az állam egyre több helyen vezetett be korlátozásokat, avagy központi készletgazdálkodást. A legnagyobb probléma a szénellátás biztosítása volt, hiszen a katonai szállítási kapacitások üzemeltetése, az energiaellátás és a fűtőanyag-biztosítás rossz helyzetbe hozta a hazai szénkitermelést. Az állandósuló szénhiány miatt felértékelődött a Pécs környéki szénbányászat. A kormányzat a széntermelés növelése érdekében ugyan nagyszámú hadifogollyal próbálta meg pótolni a DGT kieső munkerejét, ám az újonnan érkezett munkaerő kihasználása termelékenységsökkenéssel járt.²⁰ A DGT tiszta szén-termelése a háború előtti utolsó békeévben, 1913-ban 701.350 tonna volt, ezzel szemben 1919-ben már csak 310.660 tonnát tudtak termelni.²¹

A legtöbb iparágban a nagy tömegű behívott helyére egyre nagyobb számban női munkaerő került, ami a termelékenység csökkenésével járt. A családi munkaerő-szerkezet felborulásából következett a pótlólagos jövedelmek (borértékesítés) elmaradása. A reáljövedelmek csökkenésének a gyorsuló infláció is oka volt. Főleg 1916 után nőtt meg a bankjegymennyiség, ugyanakkor az árukészletek csökkentek, a feketekezkedelelem terjedt, így az árak emelkedtek. A reálbérek csökkenése leginkább a bérből, fizetésből élők helyzetét sújtotta. Az állam elvonta a készletek jelentős részét. A polgármester egy 1918. évi jelentése joggal hánytorgatta fel, hogy „*a központosítás rendszere napról-napra terjeszkedik*”.²² A kormányzat a jegyrendszert kiterjesztette az alapvető élelmiszerekre. Az egyes termékekre vonatkozó városi kvótát folyamatosan csökkentették.²³ Sokat segített a helyi élelmezésben, hogy korábban a város saját sertéshizlaló telepet és konyhakertészetet hozott létre.²⁴

Az életszínvonal csökkenése a társadalom nagy részét érintette, ám korántsem állíthatjuk, hogy mindenki kárvallottja lett volna a folyamatnak. Ne felejtjük el: a háború a spekuláció és a vagyonfelhalmozás korszaka is. Együtt járt a háborús gazdaság működésével a tőkekoncentráció, amikor is több kisebb-nagyobb üzem olvadt egymásba, avagy esett felvásárlás áldozatává. A hadiszállítók, s főleg a nagykereskedők közül sokan

¹⁷ KOPASZ 1965. 33.

¹⁸ T. MÉREY 1999. 18. A háború előtti években 185 főt foglalkoztattak.

¹⁹ T. MÉREY 1997. 36.

²⁰ BABICS 1952. 83.

²¹ BABICS 1952. 123. (Táblázat)

²² PÉCS EZER ÉVE 1996. 206.

²³ PÉCS EZER ÉVE 1996. 206.

²⁴ LENKEI 1922. 69–71.

meggazdagodtak ebben az időben. A többségnek azonban az életszínvonal-csökkenés és a nélkülözés jutott. Éppen ezért volt fontos, hogy a városban viszonylag sok karitatív tevékenységet végző szervezet működött.

Pécs város meglehetősen speciális helyzetbe került a világháború végén. 1918. november 13-án Magyarország fegyverszünetre kényszerült, s a megállapodás értelmében a Dél-Dunántúl egy része, így Pécs is szerb katonai megszállás alá került.²⁵ Mindez persze azzal is együtt járt, hogy az 1918–1921 közötti magyarországi változások (a magyar kormányok intézkedései, a törvények stb.) három éven át elkerülték a várost, ám miután 1921-ben Pécs visszakerült Magyarországhoz, azok természetesen a városra is vonatkoztak.²⁶

Mozgalmas három évet hozott a szerb katonaság pécsi jelenléte. Ha a Dráva-parti magyarlakta területek népessége ellen elkövetett terror nem is következett be Pécs városában, a polgárok fizikai bántalmazása és kényszerítése már a kortársi visszaemlékezések szerint is mindennapos volt.²⁷ A pécsi polgármester 1920-ban kényszerszerűen áttelepült Sásdra.²⁸ A városi polgárság védtelen volt, ellenállásra nemigen gondolhatott, így maradt a túlélés lehetőségét adó passzív rezisztencia. A relatíve nagy létszámú munkásság sztrájkjai nem ingatták meg a szerb megszállók hatalmát, annál jobban kikezdték viszont a pécsi lakosság egységét. Már a szerbek közeledtének hírére megindult a vagyonkimenekítés.²⁹ Sok jóra nyilván nem lehetett számítani, amit világosan jelez a szerb városparancsnoknak egy 1919 elején kelt levele, amelyben bármiféle szerb-ellenes tevékenység esetére azt ígérte, hogy „(...) *kérlelhetetlenül fogok fellépni, senkinek az életét nem fogom megkímélni, s a várost elpusztítom a föld színéről*”.³⁰

Pécsnek az új délszláv államhoz tartozván Csonka-Magyarországgal nem volt alkalma kereskedelemre, maradt viszont lehetőség a balkáni területek irányába. A pécsi kereskedők termékeiket nem a Duna-menti vagy az alföldi területekről, hanem Eszék, Zágráb, Laibach városából vagy környékük agrártelepüléseiről szerezhették csak be. A város el látása, valamint a szerb hadsereg táplálása miatt a déli területek felé zajló kereskedelmi forgalom növekedett. A korábban a magyar állam tulajdonában lévő intézményeket most a szerb állam működtette, a pécsi tanárok és egyéb állami alkalmazottak a szerbektől kapták a fizetésüket. Súlyos helyzetet eredményezett a hatalmas méretű új adók kivetése és begyűjtése.³¹ A korábban a MÁV szervezetébe tartozó pécsi vasutat a szerb területek rendszerébe próbálták integrálni.³² A városban állandósult az infláció, ami sok tényező konvergenciájának volt az eredménye: a rossz ellátás, a hiány, a sokfajta pénz, a bizonytalanság, a feketepiac stb.

Különösen sújtotta a megszállás a védtelen és kiszolgáltatott kisiparosokat és kereskedőket. A kézművesek társulatokba próbáltak szerveződni, így például 1920 ele-

25 A szerb övezet magába foglalta a Barcs–Szigetvár–Pécs–Baja–Kelebia vonalától délre lévő településeket.

26 Lásd KAPOSI 2011b tanulmányát.

27 LENKEI 1922. 283.

28 Sásdon volt Baranya vármegye ideiglenes székhelye is.

29 SIPTÁR 1996. 52.

30 MNL BaML IV. 1406. 3. d. „Felhívás Pécs város polgáraihoz”.

31 Lásd pl. MNL BaML IV. 1406. 1. d. 3122/1919., 3857/1919. stb.

32 MNL BaML IV. 1406. 3. d. Jegyzőkönyv a városi adókető bizottság üléséről, 1920. november 19.

jén alakult meg a Pécsi Iparosok Szövetsége, amelynek célja a közös fellépés és a tagok megsegítése volt.³³ Egy 1920. szeptember 13-án Kaposvárról keltezett parancsnoki levél a honvédelmi miniszterhez arról számolt be, hogy „*Pécs gazdasági válság és ennek nyomán anarchisztikus állapotok fenyegetik. A pénzügyintézetekben pénz nincs, a gyárak üzemei alig tarthatók fenn. A munkanélküliség napról napra nő. Fa és gabona teljesen hiányzik a városból*”.³⁴ Pécssett 1919/20-ban egyes gyárak bezártak, így például a Zsolnay- és a Hamerli-gyár is átmenetileg felfüggesztette a termelést, amiben persze szerepe volt az üzemi sztrájkoknak is.

Végül is a várost a teljes gazdasági, társadalmi és politikai katasztrófától a szerbek kényszerű kivonulása mentette meg. Pécs 1921. augusztus 21-én 33 hónapos szerb megszállás után újra Magyarország része lett. A megszállás következményei siralmasak voltak: az elszenvedett károk összege 54,5 millió koronát tett ki.³⁵ Sok önálló egzisztencia ment tönkre. Vállalkozások sora csukta be kapuját. A pénzügyintézetek egy része is megsínylette a megszállást, az Osztrák-Magyar Bank felszámolta pécsi intézményét; a Takarékpénztár pedig 740.000 korona kárt szenvedett.³⁶ Súlyos megpróbáltatásokat okozott a megszállás a közellátás terén is. A túladóztatott lakosság jelentős része nyomorúságos helyzetben élt.

Pécs gazdasága és társadalma a szerb megszállás végétől a világgazdasági válságig

A gyáriparosodás megtorpanása

A szerb megszállás nem jelentette a pécsi gazdaság megpróbáltatásainak végét. Az 1920-as évek első fele országos méretekben is az útkeresés és az instabilitás jegyében telt el. A város integritásának helyreállása után továbbra is bizonytalan, nehezen kiszámítható évek jöttek. A Hegedűs-féle deflációs kísérlet ugyan pénzügyi stabilitást hozott, de azt követően újra felerősödött az infláció.³⁷ Az 1921 előtti nyolc év a vállalkozások és a társadalom megtakarításait lecsökkentette, így komoly gazdasági beruházásokra, fejlesztésekre nem volt lehetőség. A talpon maradás vagy a továbblépés érdekében a korábbi domináns családi vállalkozási modellt is át kellett alakítani. A fejlesztési programok egyre komolyabb tőkebefektetést is igényeltek, s ez közelebb hozta a bankszférát az iparhoz: a pénzügyintézeteknek is érdekükben állt tulajdonrészt szerezni egy-egy vállalatban, amivel biztonságosabbá teheték kihelyezéseiket. Ennek következtében a háború után az addig magánkézben lévő üzemek körében egy társas vállalkozássá válási hullám söpört végig, amelynek során többször idegen tőke is megjelent a gyári tulajdon rendszerében.³⁸

A fenti átalakulásra sok pécsi példa adódik, tanulmányunk korlátozott mérete miatt azonban csak néhányat említünk. A Hamerli József Gépgyár és Vasöntöde az első világháború végéig magánkézben volt, ezt követően azonban a hadimegrendelések megszűntek, a nyersanyagellátás akadozott, s vissza kellett térni a régi mezőgazdasági eszközgyártásra. A vállalat még mindig nyereséges maradt, ám már nyoma sem volt a korábbi hadi-

³³ KOPASZ 1988. 133.

³⁴ SZITA 1985. 93.

³⁵ MNL BaML Pécs város „C” ügyosztályának iratai. C 16482/1921.

³⁶ SIPTÁR 1997. 60.; a károkhoz lásd még LAKY 1923.

³⁷ BEREND–SZUHAY 1975. 212.

³⁸ Ezt a fúziós hullámot szinte az egész országban meg lehet figyelni, a dél-dunántúli nagyobb városok esetében Pécs mellett a legtipikusabban Nagykanizsán fordult elő.

anyaggyártás időszakában elért nyereségnek. A nehézségekkel küszködő cég 1918 végén kényszerűen részvénytársasággá alakult át. A társaság tulajdonosai között megjelent a Pécsi Takarékpénztár és a Pécs-Baranyai Központi Takarékpénztár is, bár a cég megtartotta a régi tulajdonos nevét (Hamerli József Gépgyár és Vasöntöde Rt.). A két pénztárat révén jelentős folyószámlahitelhez jutott a Hamerli Rt., ami az 1920-as évek első felében, a bizonytalan valutáris helyzetben különösen fontos volt. Az üzleti és termelési nehézségek miatt fel kellett emelni az alaptőkét. 1922-ben a tulajdonosok között megjelent az Industria Rt., a Mezőgazdasági Üzemi Malátagyár Rt., a Szentlőrinci Takarékpénztár és az Első Pécsi Bőrgyár Rt. is. Hamerli a későbbiekben elkezdte eladni a részvényeit. 1925-ben az Első Pécsi Bőrgyár Rt. több tulajdonos részét megvásárolta, és 1926 áprilisára már mintegy 75%-ot birtokolt a gépgyárból.³⁹

De a vásárló bőrgyár élete sem volt eseménytelen. A vállalat már a háború előtt, 1912-ben átalakult, s Höfler Bőrgyár Rt. név alatt folytatta munkáját: a gyár igazgatója Höfler János maradt, ám új tulajdonosok is megjelentek.⁴⁰ A világháború alatt a termelés fellendült, óriási katonai megrendelések voltak a vállalatnak, gyorsan nőtt a foglalkoztatás is. Még terjeszkedésre is futotta, 1916-ban megvették az eszéki bőrgyárat, amit két év múlva jó pénzért eladtak.⁴¹ 1917-ben viszont meghalt Höfler János, ugyanakkor a családtag Höfler Jakab kilépett az Rt.-ből, s Mohácson létrehozott egy másik Höfler-bőrgyárat.⁴² A hasonló név miatt a pécsi gyár közgyűlése úgy döntött, hogy 1919 januárjától a pécsi cég új neve *Első Pécsi Bőrgyár Rt.* lesz. A bőrgyár tulajdonosi struktúrájában a vállalat-alapító család befolyása egy darabig még megmaradt, bár egyre több új név is feltűnt.⁴³ 1925-re a tulajdonosok között már a Pécsi Takarékpénztár és két másik pénztármű volt a meghatározó: a három pénztármű a részvények 45%-át, míg az ősi tulajdonos Höfler-család alig több mint 25%-át birtokolta.

A családtagok számának növekedése és az örökítés játszott nagy szerepet a Zsolnay-gyárban kialakult bonyolult vállalatvezetésben. Zsolnay Miklósnak nem voltak gyermekei, ami nyilvánvalóan az oldalági rokonság vállalaton belüli előtérbe kerülését sejtette. Bonyolította azonban a dolgot, hogy a gyár, amely a 20. század első évtizedében igen jól működött s nyereséget termelt, a világháború alatt elvesztette piacainak nagy részét, megrendelések megszűntek (ami főleg az építkezések visszaesésével és a társadalmi jövedelmek csökkenésével függött össze). 1917-ig Zsolnay Miklós irányította a vállalatot, ahol az unokatestvérei is dolgoztak; most viszont az unokaöccsei is beléptek a vállalat vezetésébe, s a gyárat az örökösök 1919-ben közkereseti társasággá szervezték át.⁴⁴ A gyár fellendülése egyelőre váratott magára, az 1920-as években a megrendelések hiánya miatt a korábbiakhoz képest látványos volt a visszaesés.

A nehéz időkben történő vállalati koncentráció és szervezeti átalakulás sajátos kortünete volt a pécsi gazdaságnak. A fent említett példák is azt mutatják, hogy a rossz gazdasági körülmények közötti működés kényszerlépéseket vont maga után. Hasonló eseteket

³⁹ KOPASZ 1965. 59.

⁴⁰ GULYÁS–TÓTH 1962. 78.

⁴¹ GULYÁS–TÓTH 1962. 78.

⁴² JAKAB 1999. 112.

⁴³ JAKAB 1999. 113.

⁴⁴ A Zsolnay-gyár áttekintéséhez lásd ZSOLNAY 1974; RÚZSÁS 1954.

még bőven lehetne említeni, egy azonban bizonyos: az 1920-as évek első felének gyáripari átalakulása még nem a dinamikus előrelépésről, hanem az életben maradásról szólt. Az inflációs finanszírozás egyelőre nem vezetett sem a gyári termelés fellendüléséhez, sem a foglalkoztatás bővüléséhez.⁴⁵

Voltak azért olyan pécsi vállalatok is, amelyek még a nehéz körülmények között is jól tudtak gazdálkodni. Közülük kiemelkedik a Pannonia Serfőző Rt. (a korábbi Hirschfeld-sörgyár), amely jó gazdálkodása eredményeképpen 1928–1930 között a Nádort és a Pannonia Szálloda- és Étterem komplexumát is meg tudta venni.⁴⁶ A sörgyár a megyén túl is terjeszkedett: 1930-ban a kaposvári sörgyár is a tulajdonába került. A pécsi cég a kaposvári gyár összes alkalmazottját elbocsátotta, a vevőkört a pécsi gyár vette át, és a sörellátást a továbbiakban a vásárló cég biztosította. Nem volt ez új dolog, hiszen a pécsiek már régóta vásárolgatták a kaposvári gyár részvényeit.⁴⁷ A piaci konkurencia letörésének egyik (modern) eszközét láthatjuk ez esetben, amikor is az erősebb gyár megszerzi a másik tulajdonrészét, aztán gyorsan leépíti az ottani termelést, és teríti saját termékét (vagyis piacot vásárol).

Bár úgy tűnik, hogy az 1920-as évek második felében valamennyit élénkült a pécsi gyáripar (exportlehetőségek megnyílása, a tömegtermelésre való áttérés stb.), ám jelentős előrelépés nem történt. Gyárból, vagyis 20 főnél többet foglalkoztató ipari üzemből 1930-ban 42 volt Pécsen, az ezekben előforduló segédek száma 2710 főt tett ki, vagyis átlagban egy gyárra 52 munkás jutott. Új, jelentős méretű vállalat ezekben az években nem jött létre, legfeljebb a régiek összevonásával alakultak új szervezetek. A beruházások elmaradása, a termelékenység megrekedése hatással volt a népesség megélhetésére is, hiszen a növekvő lakossági betelepülés következtében egyre több munkaerő-problémát kellett kezelnie a városnak. A gyáripari foglalkoztatás is csökkent Pécsen, ami egybe esett a nagykanizsai és kaposvári folyamatokkal.⁴⁸

A kisipar lehetőségei

A nehéz években egyfajta ipari túlélést jelentett a kisiparba vagy kiskereskedelembe való menekülés, vagyis egy egyéni vállalkozás elindítása. Jól mutatja ezt, hogy 1910–1920 között jelentősen nőtt a kisiparosok száma. 1910-ben Pécsen 2127 vállalkozást regisztráltak, ezzel szemben 1920-ban (népszámlálási adatok alapján) már 2705 ipari és kereskedelmi vállalkozás működött. 1920-ban a vállalkozások közül 1687 (62%) segédek nélkül, további 421 legfeljebb egy segéddel dolgozott. Ez azt jelenti, hogy a cégek 78%-a valószínűleg családi munkaerőre támaszkodott.⁴⁹ Az 1920-as adatokat szakmák szerint vizsgálva világos, hogy a legtöbb vállalkozás a ruházati iparban, az építőiparban, az élelmiszeriparban és a vendéglátásban működött.

⁴⁵ A gyáripari foglalkoztatásban 1910-hez képest csaknem 1000 fős munkaerő-csökkenés figyelhető meg. A statisztikai adatok szerint Pécsen 1910-ben a gyárakban, vagyis a 20 főnél többet foglalkoztató ipari üzemekben és kereskedelmi vállalkozásokban 3405-en, 1920-ban pedig csak 2487-en dolgoztak.

⁴⁶ HARCOS 1973. 155.

⁴⁷ T. MÉREY 1985. 187.; lásd még T. MÉREY 2001.

⁴⁸ Kaposvárra: ANDRÁSSY 1975. 358.; Nagykanizsára: KAPOSZ 2013.

⁴⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1920. III. 283.

Az 1920-as évek gazdasági nehézségei a kisiparban is látszanak. Nem véletlen, hogy 1930-ra a pécsi vállalkozások száma 2292-re esett vissza, vagyis 10 év alatt eltűnt a városból 413 cég.⁵⁰ A főbb szakmacsoportokat vizsgálva kiderül, hogy a ruházati ipar volt a legjelentősebb ágazat, ahol 1084 vállalkozás 1031 segédet dolgoztatott (az ágazatban működő 2115 fő a város iparosainak 28%-át tette ki). Ez az ágazat abszolút kisipari jellegű volt. Az iparágon belül legnagyobb létszámban a szabók, illetve a varrással és a kesztyűgyártással foglalkozók voltak jelen. A második legnépesebb ágazat az építőipar (210 cég), valamint az élelmezési és élvezeti cikkek gyártásával foglalkozó ágazat (200 cég) volt. Utóbbi ágazat esetében már olyan kisvállalkozásokról van szó, ahol egy cégre átlagban 6 segéd jut, szemben a fentebb emlegetett ruházati iparral, ahol a vállalkozások 70%-a segéd nélkül működött. Kiemelkedett még a szálloda- és vendéglátóipar, amelyben 187 céget találunk. A többi iparág, így például a papíripar, a fonó- és szövőipar, a sokszorosító- és műipar, vasipar stb. messze elmaradt a fentiektől. Fontos rögzítenünk, hogy a ruházati iparhoz hasonlóan más iparágak is szélsőségesen kisipari jellegűek voltak. 1930-ban a 2292 ipari vállalkozásból 1361 (vagyis az összes cég 59%-a) egyáltalán nem foglalkoztatott segéderőt.⁵¹ Mindebből látható, hogy struktúráját tekintve a pécsi iparon belül az 1920-as években továbbra is erős volt a kisipar. Az évtized vége felé azonban már viharfelhők is gyülekeztek: az 1928/29-es évek már fokozódó értékesítési nehézségekről, kisipari műhelyek bezárásáról, növekedő munkanélküliségről szóltak.⁵²

A szénbányászat helyzete

A gazdasági működési feltételek erőszakos politikai megváltoztatása új helyzetbe hozta a Pécs környéki szénkitermelést is. A DGT szénbányászata felértékelődött, hiszen az elcsatolásokkal a mecseki feketeszen-kitermelő bányák a hazai vasipar és más, jelentősebb szénfűtőértéket feltételező üzemek egyedüli ellátói maradtak.⁵³ Az 1920-as években viszont egyelőre a DGT széntermelésének nagy része a délszláv királyságba került, hiszen azt jóvátételi fizetesként könyvelték el. Öt éven keresztül 88–100 vagon szenet kellett szállítani minden munkanap után. A kötelezettség 1926. szeptember 12-én járt le, aminek eredményeképpen összesen 12,48 millió métermázsza szenet vittek ki, vagyis a mecseki szénmedence másfél évnyi termelése került ki az országból.⁵⁴ A termelési adatokat vizsgálva azt látjuk, hogy a DGT szénbányászati üzeme a háború és a szerb megszállás következményeit hamar kiheverte, így 1922-re az 1915. évi kitermelés nagyságrendjét is elérték. Az 1924-ben lezajlott 31 napos sztrájk viszont némileg visszavetette a termelést, amikor is a megelőző évhez képest 20%-kal kevesebb szenet hoztak felszínre.

Nőtt a termelékenység is. A Jicinsky-terv⁵⁵ szerint két új akna kiépítését fejezték be, ugyanakkor egy rekonstruált szállítóakna és egy pécsújhegyi szénélőkészítő, brikettgyár,

⁵⁰ NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. III. 221. adatai alapján.

⁵¹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. III. 221. adatai alapján.

⁵² Ez világosan tükröződik a korabeli sajtó hangulatából is. Lásd a *Dunántúl* című lap cikkeit.

⁵³ A mecseki bányák középső része (a Komló körüli területek) a magyar kincstár kezében volt, míg az északi szénvidék (Máza, Szászvár stb. környéke) a Salgótarján Kőszénbánya Rt. tulajdonába került, amely egyébként 1925-ben fúzió révén vette át az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya Rt.-től.

⁵⁴ PAP 1928. (4.) 417., illetve annak szerzői helyesbítése: 1928. (5.) 492.

⁵⁵ Jaroslav Jicinsky 1913–1931 között a DGT pécsi bányauzemeinek igazgatója, az 1913–1927 közötti korszerűsítések megtervezője és megvalósítója volt.

főműhely kialakítására került sor. A DGT jelentős foglalkoztatója maradt a városnak és a környék bányásztelepüléseinek. Pécs város a nehéz években is számíthatott a DGT szénkiutalásaira, szénsegélyeire, amelyekkel a kritikus időszakokat át lehetett vészelni.⁵⁶ A bányauzem volt Pécs város villamosenergia-ellátója, hiszen 1918-tól a DGT tulajdonában lévő pécs-újhegyi erőmű szolgáltatta az áramot. A bányauzem dolgozóinak keresetei ebben a korszakban is felülmúlták a magyar átlagot. A DGT-nek áttételesen hatása volt a helyi politikára is, hiszen a bányatelepi munkásközösségekben a szociáldemokrata gondolkodás erősödött. A nagyvállalat által korábban kiépített egészségügyi ellátási rendszer (kórházak, orvosi felügyelet stb.) révén a város komoly kiadásoktól mentesült.⁵⁷ A dolgozókra való gondoskodás magas szintű volt a vállalatnál, segélyekhez, ellátáshoz, iskolai képzéshez lehetett hozzájutni. A vállalati lakásépítkezések szinte folyamatosak voltak. A két világháború között a DGT legnagyobb lakásépítési programja Meszesen valósult meg, ahol 1922–1925 között 177 munkáslakást és 2 felvigyázó lakást hoztak létre. A munkáslakásokból 24 egyszobás, míg 153 kétszobás volt.⁵⁸

A gazdasági infrastruktúra és a közszolgáltatások fejlődése

A gazdaság szerény fejlődése és a népesség dinamikus növekedésének ellentmondása miatt egyre nagyobb jelentőségűvé vált a város gazdasági aktivitása. Mivel a magánberuházások lényegében megszűntek, s a legtöbb cég esetében inkább a talpon maradás volt az elsődleges cél, így a munkahelyek létrehozásában a városi kezdeményezések vették át a vezető szerepet. Pécs város fejlesztései elsődlegesen a széles értelemben vett infrastruktúra bővítésében, megújításában figyelhetők meg. Kettős folyamatot láthatunk. Egyik esetben a város tulajdonosként lépett föl, a másik esetben pedig ösztönözte a magánvállalkozásokat új típusú infrastrukturális beruházásokra, a szolgáltatások szélesítésére.

A közlekedés. E törekvések egyik célterülete a közlekedés volt. Pécs vasúti regionális központi szerepköre már az 1913-ban kialakított Pécsi Üzletigazgatóság révén is erősödött. A szerb megszállás után Pécs a Balatontól délre eső vasútvonalak irányító egysége lett, majd pedig a Déli Vasút 1932. évi állami megvásárlása után minden vasúti tevékenységet Pécsről irányítottak a Dél-Dunántúlon. Ez sok mindent magával vont. Egyrészt a MÁV-nak több javítóműhelye volt, amelyek közül a pécsi főműhely egyre komolyabb gazdasági tevékenységet végzett, s az idők során egy jelentős gépipari üzemmé nőtte ki magát. Az 1930. évi foglalkozási kimutatások szerint 127 embert alkalmaztak a pécsi javítóműhelyben. Ezen kívül a gőzvasút is sok embernek adott megélhetést, a keresőket tekintve 849 férfi és 33 nő dolgozott a vasútnál.⁵⁹ Egyes szakirodalmi megjegyzések szerint a létszám felduzzadásában nagy szerepe volt annak is, hogy az elcsatolt déli területekről a vasúti dolgozók Magyarországra áramlottak.⁶⁰

⁵⁶ Így például 1922-ben Baranya vármegye árvaházának 150 mázsa, a Pécsi Jótékony Nőegyletnek 300 mázsa; 1925-ben a városi szegények számára 800 mázsa szén jutott. A juttatottak között voltak hadiárva, katonatisztek, városi tisztviselők, állami alkalmazottak, iskolák, egyesületek, egészségügyi intézmények, vasutasok, újságírók, csendőrök stb. Lásd HUSZÁR 2005. tanulmányát.

⁵⁷ HUSZÁR 2005. 191.

⁵⁸ PILKHOFER 2008. 138.

⁵⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. III. 104.

⁶⁰ KOVÁCS 1928. 370.

Javult a városon belüli közlekedés is, Pécssett is elkezdődött az autóbuszokkal történő személyszállítás. 1925-ben adott engedélyt a város a Köztemetőig közlekedő autóbusz megindítására, ám ezt hamarosan visszavonták. Egy évvel később, 1926-ban a Pécsi Villamos Vasúti Rt-nek adták meg a jogot egy járat fenntartására, a társaság két Renault típusú busza a Széchenyi tér és a Köztemető között bonyolított le forgalmat. Adatok szerint a két autóbusz az első évben 21.000 km-t futott, s ezalatt 68.000 utast szállított.⁶¹ A forgalom folyamatosan nőtt, a jegyárak olcsóbbak lettek, ugyanakkor már bérletet is lehetett váltani a járatra. Az autóbusz-forgalom másik vonása a városon kívüli közlekedés megszervezése volt. 1926-ban egy magánvállalkozó révén jött létre a Pécs–Szederkény közötti autóbusz-közlekedés, amely a virágzó agrártermeléssel rendelkező falut tette elérhetővé, majd pedig ezt a vonalat Mohácsig meghosszabbították. 1928-ban megnyílt a Sásd–Kaposvár vonal. A MÁV is felismerte a vasúti rendszer kiegészítéseképpen az autóbuszban rejlő lehetőséget: a megszervezett MÁVAUT-járatok Pécsről elérhetővé tették a harkányi fürdőt, Siklóst, Mohácsot, Kaposvárt stb.⁶² Természetesen a városon belüli közlekedésben továbbra is nagy szerep jutott a tradicionális személyszállításnak, vagyis a bérkocsiknak, a fiákereknek, ugyanakkor kontrasztként ott voltak már a szaporodó benzinmotoros gépjárművek is. Pécssett 1930-ban 35-en foglalkoztak géperejű közúti személyszállítással, ugyanakkor állati erővel vontatott szállítással 230-an keresték kenyerüket, míg a géperejű közúti teherszállítás 74 embernek biztosított munkahelyet.⁶³

Az 1913-ban megnyílt villamosközlekedésnek a két háború közötti korszak volt a fénykora. A vállalatnál tulajdonosváltás történt, hiszen az Rt. az első világháború előtt csak 20 évre kapta az üzemeltetési jogot. A társaság 1933-ban „(...) *viszonylag kedvező üzemi körülmények között adta át az üzemet a városnak*”.⁶⁴ A kocsipark ugyan elöregedett, de a legnagyobb probléma az volt, hogy a hálózatot egyáltalán nem bővítették, holott a város népessége gyorsan nőtt, ám a villamos maradt olyan, amilyennek megépült. 1930-ban a pécsi villamosvasúti társaságnál 79-en dolgoztak.⁶⁵ A korabeli újságokból az is kiderül, hogy a villamos a maga lassúságával, csörömpölésével, de relatív megbízhatóságával beolta magát a városiak szívébe: szervesen hozzátartozott a városképhez.

Pécs közlekedési rendszerével kapcsolatban újdonság volt a légi közlekedés megindítása. Sokfajta érdek, köztük katonai-hadászati szempontok is szerepet játszottak abban, hogy a déli határ mentén Pécssett repülővel le lehessen szállni.⁶⁶ A város nyugati végén, a villamos végállomásától nem messze alakították ki a füves repteret, így a repülővel érkezettek villamossal könnyen elérhették a város belső részeit. 1930 szeptemberében nyitották meg az utasszállító gépek forgalma előtt a repülőteret. A reptér hangárral is rendelkezett, ahol a gépek szerelését tudták végezni. A repülőforgalom főleg polgári érdekeket szolgált, bár néha katonai egységek is leszálltak itt.⁶⁷

⁶¹ KÖZLEKEDÉS, HÍRKÖZLÉS 1996. 448.

⁶² MAJDÁN 2005. 78.

⁶³ NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. III. 104.

⁶⁴ PÉCS EZER ÉVE 1996. 252–253.

⁶⁵ NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. III. 104.

⁶⁶ Ugyanílyen indokok vezettek más városokban is a repülőterek kialakításához is. Lásd KAPOSI 2013.

⁶⁷ MAJDÁN 2005. 81.

A hitelélet. Az 1920-as évek nehézségei megrostálták a pécsi pénzintézményeket is. Az évtized első felében, az inflációs időszakban intézetalapítási hullám jelent meg mindenhol az országban, azonban az új intézetek egy része alig élt meg egy-két esztendő. 1923-ban Pécsen felszámolták a Dunántúli Gazdabankot, ám még nála is nagyobb visszhangot keltett ifj. Csarsch Jenő bankházának 1924. januári csődje. Az egy éve működő bank spekulációs tevékenységére derült fény: kisbefektetők feljelentése nyomán a bankalapító menekülésre fogta a dolgot, de a 29 éves tulajdonost Pécs határában elfogták.⁶⁸ A magánbankházaknak általában bealkonyult, a tőkeigények növekedése társasági formát követelt meg. Ennek következtében a korábbi bankok vagy átalakultak, vagy kiegészítő tevékenységet vállaltak fel. Így például Tausz Gyula váltóüzlete a biztosítási főügynökség mellett az IBUSZ és menetjegyiroda pécsi képviselője lett, mellette iparvállalatok kereskedelmi ügynökségét látta el. Joggal állapítja meg a kérdés szakértője, hogy „*ebben az időszakban (...) szinte kizárólagossá vált a részvénytársasági pénzintézetek dominanciája*”.⁶⁹

A pénzintézmény-rendszerben a hagyományok erősek voltak. A város legjelentősebb pénzintézete a Pécsi Takarékpénztár maradt, amelynek befolyása, tőkeereje még növekedett is ebben az időszakban. A Takarékpénztár az inflációs években részt vett számos pécsi és azon kívüli részvénytársaság megalapításában vagy stabilizálásában. Így például 1921-ben részt vett a Károlyi Emil Építkezési Rt., az Industria Rt., az Első Pécsi Asztalosárugyár Hoffman Károly Rt. és a Baranyai Gazdák Rt. megalapításában, ugyanakkor érdekeltséget vállalt a Villányi Központi Takarékpénztár Rt. és a Délmagyar Ipar és Kereskedelmi Rt. tőkeemelésében.⁷⁰ A takarékpénztár befolyását rugalmas üzletpolitikája, szerencsés, időben végrehajtott tőkeemelési, valamint a helyi gazdasággal való jó összefonódottsága biztosította. Tőkeereje révén a vidéki takarékpénztárak között is vezető szerepet játszott a pécsi intézmény, amit az is mutat, hogy 1923-ban a fővárosban is fiókot nyitott. Jó kapcsolatai voltak a város vezetésével, a városi intézmények finanszírozása sokszor a takarékpénztáron keresztül történhetett, ugyanakkor a város szegényintézetei is mindig számíthattak a takarékpénztár segélyeire. Az összefonódás személyeken keresztül is megfogható, hiszen a polgármester, Nendtvich Andor is az igazgatóság tagja volt.⁷¹

A villamosáram-ellátás. Az 1890-es években létrehozott városi villanytermelő telep 1918-ban befejezte működését, szerepét a DGT Pécs-újhegyi erőműve vette át.⁷² A korábbi villanytelepet már az új erőmű látta el egy 15 KV-os vezetékes árammal. Az 1920-as években az áramellátás bővült, ami a közületi és a magánfogyasztásban is látszik. Mivel a város tulajdonba vette a gázgyárat, így lehetőség nyílt a gázmonopólium megszűnésével az elektromos világítás kialakítására, terjesztésére. A városi villanylámpák először 1924-ben gyulladtak fel, ebben az évben a belvárosban már 45 közvilágítási lámpát kapcsoltak be a rendszerbe.⁷³ Az 1920-as években az egyfázisú rendszerről áttértek a háromfázis használatára, az egyfázisú vezetékek csak a város külső területein maradtak meg. A Pécs Város Villamos Művek látta el a tortyogói vízművet is árammal egy 15 KV-os vezetéken

⁶⁸ GÁL 2002. 43. Ez a korabeli Nagy Magyar Compass-ok adatai alapján is nyilvánvaló.

⁶⁹ GÁL 2002. 43.

⁷⁰ SIPTÁR 1996. 67–68.

⁷¹ Nendtvich Andor 30 éven keresztül, 1906–1936 között volt a város polgármestere.

⁷² CSÁVOLSZKY 1996. 64.

⁷³ 100 ÉVES 1994. 40–41.

keresztül. Speciális volt a város villanyárammal való ellátása abból a szempontból, hogy tulajdonán kívüli volt az áramtermelő, így nem kellett a környékét ellátni, a város maga volt egy önálló nagy fogyasztó egység.⁷⁴ Pécs villamosáram-elosztását végző üze a korszakban nyereséges cég volt.

A gázszolgáltatás. 1920-ban lejárt a magántulajdonban lévő Légszeszgyárral kötött korábbi üzemeltetési szerződés, s a város a gázszolgáltatás megváltására készült.⁷⁵ Azonban a szerb megszállás, illetve a tulajdonosi egyeztetések nehézsége miatt halasztódott az ügy, s végül is csak 1924-ben került rá sor. Pécs város egy nyereséges gázszolgáltatót vett át, az 1924. évi üzemi nyereség 150 millió papírkoronát tett ki (ami a hatalmas infláció miatt nem volt sok). Egy későbbi beszámolóból kiderül, hogy a város 20.000 pengőért vette át a Légszeszgyárat.⁷⁶ A légszeszgyár és a villamos telep (amely szintén a városé lett) együttes irányítása olcsóbbá tette a működést. A húszas évek közepén fejlesztések kezdődtek meg, amihez a város által felvett Speyer-kölcsön forrásait is felhasználták.⁷⁷ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a gázművek hajdani technológiája már nem felelt meg az elvárásoknak és a növekvő keresletnek, így felmerült az igény egy új gázfejlesztő rendszer kialakítására. A gázmennyiség növelésére mindenképpen szükség volt, így a lehetséges fejlesztés egy koksizológó megépítése volt, amely által továbbra is a pécsi szénre alapozódhatott a gáz-előállítás.⁷⁸

A vízszolgáltatás. A vízszolgáltatás terén a korábbi időkre is jellemző nehézkesen működő ellátást figyelhetjük meg. Pécs lakossága – főleg nyári időben – komoly vízellátási zavarok elé nézhetett.⁷⁹ Adataink szerint a város törekedett a vízellátás bővítésére, amit több minden is bizonyít. A tortyogói vízkiemelést állandóan bővítették, így például 1925 után 8 új kutat is fúrtak. Kiépítették a vízkiemeléshez szükséges elektromos vezetéket, amely egy 20 km hosszú rendszeren keresztül biztosította a szükséges áramot.⁸⁰ 1927-ben sikerült a Speyer-kölcsönből befejezni a csatornarendszert és a szivattyútelepet.⁸¹ A vízmű 1928-tól teljesen önállóvá válhatott, ugyanakkor létrehozták a Pécsi Vízvezetési és Csatornaművet, amely a vízszállítással, elosztással stb. foglalkozott. Pénzügyi előnye is volt a vállalat létrehozásának, hiszen 3800 olyan fogyasztóhely volt már a város területén, ahol havonként olvasták le a fogyasztást és számláztak.⁸² Kísérletet tettek a tettyei víztermelés bővítésére is, valamint a tortyogói víz hegyre vitelére, amihez tározót építettek, ezzel mintegy 2000 ember ivóvízellátását tudták biztosítani. Ám azt látni kell, hogy a város gyorsan terjeszkedett, de sem a vízmennyiség növelése, sem a csatornarendszer bővítése

⁷⁴ Ugyanott, illetve SZABÓ 1996. 483.

⁷⁵ A Légszeszgyárat 1869-ben alapították, 1870-ben kezdett működni. Lásd DEÁK 1970. 22.

⁷⁶ PÉCS EZER ÉVE 1996. 255.

⁷⁷ T. MÉREY 1985. 154.

⁷⁸ 1934-ben alakult meg a Pécsi Kokszművek Rt. 25.000 darab 100 pengős névértékű részvény kibocsátásával. Az alaptőke 80%-át a Sorg Antal Építőipari Rt. birtokolta, de a kisebbségi tulajdonosok között magánszemélyek is voltak. 1935-ben létrejött a beruházás, a szenet természetesen a DGT szállította. A beruházás összértéke 6,2 millió pengő volt, ezen belül a telek és az építmények 2 millió pengőt értek. Lásd ehhez DEÁK 1970. 3. fejezet.

⁷⁹ Szinte nem volt olyan év, amikor nyáron a helyi sajtóban (*Pécsi Hírek*) ne cikkeztek volna a városi vízhiányról.

⁸⁰ KRAFT 1996. 526.

⁸¹ PL 2010. 1. 143–144.

⁸² PL 2010. 1. 143–144.

ezzel nem tartott lépést. A korlátozottan rendelkezésre álló víz korántsem volt olcsó. A csatornarendszer hossza az 1930-as évek közepe felé már 43 km-nyi volt, ehhez egy 6000 m³/nap teljesítőképességű szennyvíztisztító telep kapcsolódott.⁸³

Az oktatás. A város aktivitásának növekedése mellett a nehéz időkben fontossá vált az állam szerepe is. Az 1920-as évek nagy újdonsága az egyetem pécsi megjelenése volt. A folyamat helytörténetileg jól dokumentált: az 1921. évi XXV. törvény rendelkezett a trianoni békeszerződés révén elcsatolt területté vált pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem fakultásainak Pécsre helyezéséről. Az egyetem idetelepítése a szerb megszállás miatt viszont késett. Az elhelyezés érdekében a városnak anyagi áldozatot kellett hoznia, hiszen középületekben nem állt jól. A városnak fontos volt az egyetem mind kulturális, mind presztízsszempontból, s akkor még nem is részleteztük az államtól származó jövedelmek hatásait, valamint az itt tanuló egyetemi hallgatók általi fogyasztást. Mivel a városatyák közül a magas költségek miatt sokan ellenezték az egyetem Pécsre költözését, így fontos volt, hogy Nendtvich polgármester is felkarolta az ügyet.⁸⁴ Az egyetem letelepítésére és fejlesztésére a város telket ajánlott fel, illetve 1923-ban 3 millió koronát, 1931-ben pedig 700.000 pengőt.⁸⁵ Közel 1000 hallgató elhelyezéséről, a professzorok lakásairól, könyvtárakról, intézetekről stb. kellett gondoskodni.⁸⁶ Az egyetem kialakítása komoly és újszerű kulturális fellendülést hozott a városnak: új tudományos társaságok jöttek létre, folyóiratok születtek stb.⁸⁷ Az egyetem 1923-ban három karral (bölcseztudomány, jog- és államtudományi, valamint orvosi) kezdte meg a működését.⁸⁸

Pécs város gazdálkodása

A magyarországi városok működési feltételrendszere az első világháború után a megelőző időszakhoz képest látványosan romlott. Ennek sok oka volt. A háború után sok hazai város elveszítette korábbi piackörzetét vagy annak egy részét, így addigi kereskedelmi-forgalmi központi szerepük csökkent, s ezzel bevételeik is visszaestek. Mivel népességük viszonylag gyorsan növekedett, ezért a városok fejlesztésekre, infrastruktúra-bővítésre kényszerültek, amihez hiteleket kellett felvenniük. Mivel bevételeik a kamatokat és a tőketörlesztéseket csak ritkán fedték le, így a hazai városok viszonylag gyors ütemben eladósodtak.⁸⁹ Ugyanakkor hosszú évtizedek óta folyt a kormányzatnak az önkormányzatokkal, törvényhatóságokkal vívott csatája: az állam mindig több és több állami funkciót akart a városokra áthárítani úgy, hogy forrást nem igazán biztosított hozzá, ami által a városok egyre rosszabb helyzetbe kerülhettek. Az állam sokszor megpróbálta aprólékosan szabályozni a városok működését, növelve azok amúgy is méretes bürokráciáját.⁹⁰ De

⁸³ PÉCS EZER ÉVE 1996. 256.

⁸⁴ 1927-ben ezért az Erzsébet Tudományegyetem díszdoktorrá is avatta.

⁸⁵ PÉCS EZER ÉVE 1996. 256.

⁸⁶ PL 2010. 2. 109.

⁸⁷ Lásd ehhez AKNAI 1997.

⁸⁸ PL 2010. 2. 109. A pécsi egyetemnek Sopronban egy hittudományi kara is volt.

⁸⁹ A városi eladósodásra lásd A MAGYAR VÁROSOK 1935. 329.

⁹⁰ Az 1929. évi XXX. törvénnyel a kormány nagyobb beleszólást biztosított maga számára a városok életébe. Ez a jobboldali kormány számára azért is fontos volt, mert a városokban a tömegesedés hatására erőteljesen szervezkedett a baloldal, így lehetősége nyílt a hatalomnak a városok feletti ellenőrzésre.

azt is látnunk kell, hogy a városok ugyanakkor nagyon rá voltak utalva az államra, hiszen – főleg a válságos időszakokban – helyi források híján csak az állam, a költségvetés segítségével bízhattak. Ez a helyzet Pécs gazdálkodását is nagyban befolyásolta.

A szerb megszállás után a város igyekezett zilált gazdálkodását rendbe hozni. Erre az inflációs évek jó alkalmat adtak, hiszen a korábbi adósságok jelentős részétől meg lehetett szabadulni: az emelkedő árak miatt a kereskedelmi forgalom nőtt, így a városi bevételek is emelkedtek. Egy 1924. végi polgármesteri beszámoló szerint a városi háztartás szempontjából komoly eredményeket értek el: Pécs tartozásai csökkentek, kedvezményes szén- és áramellátást tudtak biztosítani a DGT révén, a városi erdők jövedelmeztetésére fokozottabban figyeltek, a vásárokat szaporították, az erdei úthálózatot fejlesztették, a lakásínséget enyhítették, „és ami a város büszkesége”, sikerült idetelepíteni az egyetemet.⁹¹

A korabeli városok gazdálkodása elsődlegesen a helyi forrásokon nyugodott. A bevételi források között meghatározó volt a vagyongazgatásból, vagyis a városi vagyon működtetéséből származó bevétel. Pécs esetében a város tulajdonában lévő 4200 kat. holdas erdő, a kisebb-nagyobb egyéb földek, illetve az épületek bérbe adása hozott sokat. Az erdei bevételek között a bérleti díj volt a legjelentősebb.⁹² A városi bevételek másik fontos eleme a helyi lakosság adójából állt. Egyrészt a helyben keletkező fogyasztási adó egy részét az állam visszaengedte, másrészt pedig a községi pótdadó kivételének lehetősége is jelentős forrásokhoz juttatta a várost (a pótdadó mértéke az állami egyenes adó arányában volt meghatározva, annak általában 60–70%-a volt). Rendelkezett a város állami költségvetési bevételekkel is: ezeket iskolákra, katonaságra, állami intézményekre, igazgatási funkciókra költhette, bár ezek többször nem fedezték a kiadásokat.

Az 1920-as években a kiadási tételek között a korábbiakhoz képest a szegényügyre, a munkanélküliség kezelésére, a közmunkákra és a városi működés infrastrukturális feltételeinek javítására kellett sokat fordítani. Az 1920-as évek második felében újakezdődött az eladósodás. A város egyrészt cipelt magával régi, háború előtti adósságokat, másrészt pedig az 1920-as évek második felére vonatkozóan megjelentek a Speyer-kölcsön tekintélyes méretű kamatai és törlesztőrészei is.⁹³ 1929-ben például 5.389.087 pengő bevétel mellett a kiadások 6.090.625 pengőt tettek ki. A csaknem 701.000 pengő hiány fedezetére 50%-os pótdadót vezettek be.⁹⁴

Tegyük hozzá, hogy a városnak jelentős vagyona volt, ami megfelelő biztosítékot jelentett a hitelek visszafizetésére. A városi vagyon, akár csak ebben az időben más dunántúli városok esetében is, gyorsan növekedett. 1928-ban 44,8 millió, 1929-ben már 47,6 millió pengő volt a város vagyona,⁹⁵ amely egyelőre biztos fedezetet nyújtott a városi költségvetés 10–20%-át is elérő folyó adósságra. Pécsnek ugyanakkor kinnlevőségei is voltak, hiszen a közpénzeket el kellett helyezni pénzintézményekben. A sorban 37%-os részesedéssel a Pécsi Takarékpénztár állt az első helyen, de a pénzek 21%-a a Dunántúli Bankban, 14–14%-a pedig a

⁹¹ RÉVÉSZ 1994. 115.

⁹² KAPOSI 2006. 182.

⁹³ INÁNTSY-PAP 1938. 487–488. Pécsnek 1929 végén a két korábbi Speyer-kölcsönből összesen 886.640 dollár, vagyis 4.588.173 pengő adóssága volt még. Lásd még VARGHA 1986. 331.

⁹⁴ VARGHA 1986. 329.

⁹⁵ VARGHA 1986. 332.

Pécs-Egyházmegyei Takarékpénztárban, a Dél-Magyarországi Kereskedelmi Bankban és a Magyar Általános Hitelbankban volt elhelyezve.⁹⁶

Az 1920-as években sokat javult a város élhetősége.⁹⁷ Fontos lépés volt a városi lakásépítkezések megindítása. A községi bérlakások építésének gondolata a várospolitikában már a 19. század végén megjelent, s az első világháború előtt e téren már voltak is érdemi eredmények.⁹⁸ A szerb megszállás után, 1921 végén a város 300 darab egyszobás és 100 kétszobás lakás létrehozásáról döntött.⁹⁹ A város a nagyméretű bérházakkal az állandósult lakásínséget kívánta enyhíteni. 1930-ra elkészültek a tervek a Siklósi külvárosban a családi házas övezet kialakítására.¹⁰⁰ A magánereős és a városi építkezések megindulása eredményeképpen a házak száma Pécsen 10 év alatt 5363-ról 6845-re emelkedett.¹⁰¹ Rendezték a tereket, parkosításokat hajtottak végre.¹⁰² A vízvezeték-bővítés és a csatornázások befejezése után lehetőség nyílt az utak javítására is. Ennek során az addigi mészkőmakadám helyett kemény bazaltmakadám, kockakő és aszfalt került az utakra, ami lényegesen javította a közlekedési feltételeket. 1925-ben Pécs egy öntöző autót vett, majd 1928-ban megjelent az első automobilos seprőgép is a város útjain. 1928-ban létrehozták a köztisztasági üzemet, majd 1930-ban a város új köztisztasági szabályrendeletet alkotott.¹⁰³

A 19. század végétől formálódó városi szociálpolitika is változásokat mutatott. A konjunktúrális években e téren sok nehézség nem volt, hiszen a lakossági és vállalati jövedelmek gyarapodása révén a szociális szervezetek, így például a Keresztény Nemzeti Liga, a Jótékony Nőegylet stb. karácsonyi akciókkal, gyűjtésekkel stb. jelentős tömegekről tudott gondoskodni. A városnak leginkább a koldusokról, egyéb inségesekről, az árvákról, az aggokról és betegekről kellett gondoskodnia. Az 1920-as évek vége felé azonban a romló létfeltételek miatt ki kellett bővíteni a szociális gondoskodás körét. 1928 nyarán Pécs város Fonyódon gyermeknyaraltatási telepet rendezett be, ahol már abban az évben 320 gyermek nyári nyaraltatását tudták biztosítani.¹⁰⁴ Az állástalanok szaporodása a várostól erőfeszítéseket követelt, hiszen a munkanélkülieket rendszeres segélyekben kellett részesíteni. 1927. október végén, a városházán lévő munkaközvetítő még csak 78, három hónappal később már 455, míg 1930. január elején már 1549 munkanélkülit regisztrált.¹⁰⁵ Utóbbiak 45%-át az építőipari szakmával rendelkezők tették ki. Eddigre már megindultak a gyári elbocsátások is, valamint a kezdődő válság elérte a kereskedelmet, ahol a csökkenő kereslet, a családi és vállalati takarékoskodás miatt megkezdődött az alkalmazottak egy részének elbocsátása.¹⁰⁶ Az éles társadalmi probléma a sajtóban is nagy teret kapott, ahol folyamatosan írtak a munkanélküliség növekedéséről, illetve a közmunkák szükségességéről.¹⁰⁷

⁹⁶ VARGHA 1986. 332.

⁹⁷ Lásd összefoglalóan INÁNTSY-PAP 1938.

⁹⁸ Lásd MÉSZÁROS 2009.

⁹⁹ RÉVÉSZ 1994. 114.

¹⁰⁰ VUICS 1999. 34. Az új városrészben 1930-ra 25 családi ház épült föl.

¹⁰¹ T. MÉREY 1985. 129.

¹⁰² ESZTERGÁR 1933. 27.

¹⁰³ RADNÓTI 1999. 14–17.

¹⁰⁴ ESZTERGÁR 1933. 29. A háromhetes turnusok alatt tanítók és tanítónők felügyelték a kicsiket.

¹⁰⁵ VARGHA 1988. 315., 318.

¹⁰⁶ VARGHA 1988. 315., 318.

¹⁰⁷ Lásd DUNÁNTÚL, 1929. október 27.; PÉCSI HÍREK, 1929. november 18.

A növekvő munkanélküliség kezelésére a városnak két lehetősége volt: a városi építkezések és közmunkák révén munkaalkalmakat teremteni, valamint a rászorultaknak segítyeket juttatni. A város saját bevételeiből, a központi támogatásokból, illetve hitelek-ből próbált közmunkaprogramokat létrehozni. Ebből a szempontból különösen fontos volt a Stefánia Anya- és Csecsemővédő Intézet, az egyetemi tanárok bérháza, valamint a Vegykísérleti Állomás összesen mintegy 1 millió pengő építkezése.¹⁰⁸ 1929-ben a repülő-tér kiépítése céljából földmunkákra 60.000 pengőt (a közúti alapból), 1930-ban földmun-kákra, gyalogjáró-burkolásra, utépítésre 83.000 pengőt fordítottak.¹⁰⁹ Szerepelt a tervek között a mecseki tudószanatórium tereprendezési munkálata, kislakás-építési akció, út-építések, terek karbantartása, csatornázás, magasépítés stb., ami a foglalkoztatás megte-remtésén keresztül a város infrastruktúráját is javította.

Népesség és társadalom: strukturális változások és területi elhelyezkedés

A háború, a gazdasági és politikai élet bizonytalanságai, valamint a szerb megszállás kö-vetkeztében Pécs lakossága megfogyatkozott. A háború előtti állapothoz képest 1921-ben mintegy 2500 fő hiányzott a városból. A háborús veszteség elsődlegesen férfiakból állt; az 1920-as évek közepe felé a magyarországi városok közül Pécssett alakult ki az egyik legjelentősebb női túlsúly, amikor is 1000 férfira 1163 nő jutott.¹¹⁰ Ugyanakkor a népesség regenerációja gyorsan végbement, az 1920-as évek elején gyors növekedésnek indult a város lakossága. 1925-ben már 55.107-en, 1930-ban pedig már 61.663-an éltek a városban.¹¹¹ Alig volt olyan város az országban, amely a népességnövekedés tekintetében Pécsset a két háború közötti időben megelőzte volna.¹¹² Összehasonlítva a dél-dunántúli nagyvárosokat kiderül, hogy míg Pécssett 1920-30 között a lakosság 23%-kal, addig Ka-posváron 9,5%-kal, Nagykanizsán pedig mindössze 3%-kal emelkedett. (1. táblázat)¹¹³

Város	1910	1920	1930
Pécs	49.882	47.556	61.663
Nagykanizsa	26.524	30.007	30.869
Kaposvár	24.124	30.086	33.225
Szekszárd	14.947	14.470	15.129

1. táblázat – A dél-dunántúli nagyobb városok népessége 1910-1930 között

¹⁰⁸ VARGHA 1983. 343.

¹⁰⁹ VARGHA 1983. 353.

¹¹⁰ KOVÁCS 1928. 353.; Lásd még KATUS 1995.

¹¹¹ 1925-re: KOVÁCS 1928. 351.; 1930-ra: NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. I. 8.

¹¹² KOVÁCS 1928. 51–352.

¹¹³ Az adatok forrása: NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. I.; NÉPSZÁMLÁLÁS 1920.; NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. I.

A növekedés alapvetően bevándorlásból származott.¹¹⁴ Az 1920. évi népszámlálás szerint a lakosságnak mintegy 40%-a született helyben, 1930-ban azonban már csak 35%.¹¹⁵ A beköltözők főleg felnőttek voltak, ezért a népesség korösszetétele öregedést mutat.¹¹⁶

Pécs lakosságának homogenizálódása nem új folyamat, bár kétségtelenül ekkor gyorsult föl. A város mindig is erősen katolikus vallású többsége a betelepülésekkel még fokozódott is. De szerepet játszott ebben az is, hogy a zsidóság korábbi növekedése megállt, később számuk és arányuk lassan csökkenésnek indult.¹¹⁷ Nemzetiségi szempontból a város gyorsan magyarosodott, s anyanyelvét tekintve is magyarra vált. Már az erős németes hagyományok szerint élő belvárosi polgárság is magyarul beszélt. A 20. század első felében a német nyelvű üzletvitel magyarra vált – leszámítva a DGT kifelé szóló kapcsolatait.

A bevándorlók elsődlegesen a külvárosok népességét növelték meg. 1920-ban a Budai külvárosban 15.067-en, 1930-ban már 19.569-en éltek; a Szigeti külvárosban 10.246-ról 15.803 főre nőtt a létszám. A Siklósi külváros lakossága mintegy 1000 fővel emelkedett, s 1930-ra elérte az 5570 főt. Pécs-bányatelepen mintegy 20%-os növekedés ment végbe, 1930-ban már csaknem 5200 főt találunk a kerületben. Szintén gyorsan nőtt az egyéb külterületeken élők száma is. Érdekes ugyanakkor, hogy az egyre komfortosabb Belváros lakossága viszont visszaesett: itt az 1920. évi 9851 fővel szemben 1930-ban már csak 9077 főt írhattak össze. Látható az adatokból, hogy a bevándorlók számára az iparosodottabb városrészek voltak a legvonzóbbak.¹¹⁸

A foglalkozási struktúrát vizsgálva egyértelmű, hogy a város értelmiségi- és honorációr jellege sokat erősödött. 1930-ban az összes foglalkoztatottnak már 26%-a, vagyis lényegében minden negyedik kereső a közszolgáltatásban dolgozott.¹¹⁹ Fontos és a későbbi évtizedekre is nagy hatást gyakorló tendenciáról van szó, melynek okai szerteágazóak. Szerepet játszott ebben az iskolarendszer bővülése, az egyetem kiépülése és az egyetemi oktatók számának emelkedése, a korábbi vállalkozóknak és gyermekeiknek egyre nagyobb arányban a biztos fizetést garantáló közszféra felé való fordulása, az állami alkalmazottak számának növekedése, a városi közüzemekben és intézményekben irányító munkát végzők alkalmazása, stb.¹²⁰ Mindez a humán értelmiség befolyását erősítette a városban, ami a klasszikus kávéházi, színházi polgárvilág hosszú távú fennmaradásához erőteljesen hozzájárult. A gyáripar megmerevedése miatt ugyanakkor az alkotó műszaki értelmiségképzésnek sem iskoláztatási alapja, sem a reálgazdasági igénye nem jelent meg.

¹¹⁴ HoÓZ 1995. 98.

¹¹⁵ HoÓZ 1995. 103.

¹¹⁶ A városok esetében nem mindig a jó gazdasági teljesítmény vonzza a népességet, más okai is lehetnek a beköltözéseknek; ilyen lehet például a védettség érzése, egyes kulturális intézmények és az iskolák elérhetősége, a divat, a szórakozás más szintje stb.

¹¹⁷ Nem kedvezett e rétegnek az országosan is erős zsidóellenes politika, a korlátozó intézkedések, a jobboldali sajtópropaganda stb.

¹¹⁸ Az adatok forrása: 1920-hoz: KOVÁCS 1928. 356.; 1930-hoz: NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. III. 94.

¹¹⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. I. 8.

¹²⁰ A közszféra biztonsága persze relatív, mivel ez az ágazat elsősorban a jó gazdasági évek esetében tudott csak biztonságot nyújtani. A világgazdasági válság alatt, vagy a második világháború éveiben a közszférában dolgozni már sokszor a nyomorúságos és kiszolgáltatott léthelyezettel, a segélyekre való rákényszerüléssel volt egyenértékű.

Egy másik fontos strukturális változás volt a munkásság befolyásának erősödése. Bár az ipari és építőipari munkásság aránya 1920–1930 között 45,6%-ról 40,2%-ra csökkent, de még így is a legnagyobb foglalkoztatási csoportja volt a városnak.¹²¹ A 20. századi jogkiterjesztés révén megnőttek a munkásság politikai lehetőségei is. Az 1920-as években a helyi munkásság a szociáldemokrata párt által szervezve egyre jelentősebb érdekérvényesítő csoporttá vált. Vállalatokon belüli bérharcok, sztrájkok, a gyáripari munkásság politikai szervezettségének erősítése, erős munkás-összetartozás kiépülése jelezte a réteg jelenlétét a városon belül. A munkásság erejét mutatták a helyi választásokon elért eredményei. Az 1922. évi parlamenti választásokon Pécs város II. számú országgyűlési kerületében (amely nagyrészt a munkástöbbségű Budai külváros lakosságára terjedt ki) a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) jelöltje, Esztergályos János szerzett mandátumot.¹²² Mivel a munkásember családja alapvetően fizetésből élt, így mint keresleti forrás nagyban befolyásolta kiskereskedelem működését. Bár a munkások vásárlásai – területi elhelyezkedésük miatt – elsődlegesen a külvárosokban realizálódtak, azt világosan lehetett látni, hogy a gazdasági és politikai fejlődés szempontjából egyre fontosabb társadalmi csoportról van szó.

FORRÁSOK

MNL BaML Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára IV. 1406.
Pécs Város Tanácsának iratai (1872–1950)

IRODALOM

100 ÉVES 1994 *100 éves az áramszolgáltatás Dél-Dunántúlon 1894–1994.* Szerk. SZABÓ Antal. Pécs, 1994.

ÁGH 1894 ÁGH Timót: *Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből.* Pécs, 1894.

AKNAI 1997 AKNAI Tamás: *Pécs.* (Változó világ 12.) Pécs, 1997.

A MAGYAR VÁROSOK 1935 *A magyar városok háztartási viszonyai az 1934. évre.* Budapest, 1935.

ANDRÁSSY 1975 ANDRÁSSY Antal: A város az ellenforradalmi rendszer idején. In: *Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok.* Szerk. KANYAR József. Kaposvár, 1975. 357–456.

ANGSTER 1993 ANGSTER József: *Angster. A pécsi orgonagyár és a család története.* Pécs, 1993.

BABICS 1952 BABICS András: *A pécsvidéki kőszénbányászat története.* Budapest, 1952.

¹²¹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1920. III. 94–95.; NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. III. 102–104. alapján számolva.

¹²² SZITA 1985. 45. 1922-ben a nagyobb vidéki városokból az MSZDP összesen 12, míg Budapest 13 képviselőt tudott a Parlamentbe küldeni.

- BEREND–SZUHAY 1975 BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest, 1975.
- CSÁVOLSZKY 1996 CSÁVOLSZKY Jenő: Energiafejlesztés, -termelés. In: *Baranya megye 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896–1996*. Szerk. KASSAI Miklós. Pécs, 1996. 250–260.
- DEÁK 1970 DEÁK Bertalan: A légszesztársulattól a városi légszesztelep megalapításáig. In: DEÁK Bertalan – SZITA László: *A pécsi légszeszgyár 1870–1970*. Pécs, 1970. 15–36.
- DÉRI 1977 DÉRI János: A pécsi kesztyűipar kialakulása és története a Hamerli kesztyűgyár államosításáig. In: *A Pécsi Kesztyűgyár története 1861–1976*. Szerk. DÉRI János. Pécs, 1977. 9–101.
- ESZTERGÁR 1933 ESZTERGÁR Lajos: *Gyakorlati szociálpolitika. Pécs. sz. kir. város szociálpolitikai beszámolója*. Pécs, 1933.
- ÉHEN 1906 ÉHEN Gyula: *Városaink közléte*. Budapest, 1906.
- FISCHER 1996 FISCHER Ferenc: A Pécsi Takarékpénztár Részvénytársaság 50 éves múltjának rövid ismertetése. In: *A Pécsi Takarékpénztár Rt. története*. Szerk. SIPTÁR László. Pécs, 1996. 9–39.
- GÁL 2002 GÁL Zoltán: A pécsi bankok aranykora. Pécs bankrendszerének története a XIX. század végén és a XX. század első felében. In: *Iparosok és bányászok a Mecsekalkján. Gazdaságtörténeti tanulmányok*. Szerk. SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső. Pécs, 2002. 7–61.
- GULYÁS–TÓTH 1962 GULYÁS József – TÓTH Géza: A kapitalista börgyártás. In: *A kétszáz éves Pécsi Börgyár*. Pécs, 1962. 74–95.
- HARCOS 1973 HARCOS Ottó: *A pécsi Pannónia Sörgyár története*. Pécs, 1973.
- HOÓZ 1995 HOÓZ István: Pécs népességének alakulása a két világháború közötti időszakban. In: *Pécs népessége 1543–1900*. Szerk. VONYÓ József. (Tanulmányok Pécs történetéből 1.) Pécs, 1995. 95–115.
- HUSZÁR 2005 HUSZÁR Zoltán: A szénbányászat szerepe Pécs város fejlődésében a 19. század végétől a második világháború kitöréséig. In: *Mozzaikek Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből*. Szerk. SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső. Pécs, 2005. 186–206.
- INÁNTSY-PAP 1938 INÁNTSY-PAP Elemér: Városok pénzügyei. A magyar városok Speyer-kölcsönei. In: *A mai magyar város*. Szerk. MÁRTONFFY Károly. Budapest, 1938. 485–490.
- JAKAB 1999 JAKAB Antal: A Pécsi Börgyár történetéből (1889–1989). In: *Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok*. Szerk. SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső. Pécs, 1999. 108–128.

- KATUS 1995 KATUS László: Pécs népessége 1848 és 1920 között. In: *Pécs népessége 1543-1900*. Szerk. VONYÓ József. (Tanulmányok Pécs történetéből 1.) Pécs, 1995. 37–93.
- KAPOSI 2006 KAPOSI Zoltán: *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000*. Pécs, 2006.
- KAPOSI 2007a KAPOSI Zoltán: *Die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft in Ungarn 1700–2000*. Passau, 2007.
- KAPOSI 2007b KAPOSI Zoltán: Pécs mezőgazdasági rendszere a dualizmus időszakában. In: *A Pécs gazdasága és társadalma a 18-20. században és a Pécs évszázadai című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai*. Szerk. KAPOSI Zoltán – PILKHOFER Mónika. (Tanulmányok Pécs történetéből 19.) Pécs, 2007. 101–126.
- KAPOSI 2011a KAPOSI Zoltán: Iparszerkezet és városfejlődés Pécsen a 19–20. század fordulóján. In: *Urbs. Magyar Vároštörténeti Évkönyv* 6. (2011):1. 51–76.
- KAPOSI 2011b Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921). *Pécsi Szemle* 14. (2011):2. 66–77.
- KAPOSI 2013 KAPOSI Zoltán: Nagykanizsa gazdasági fejlődése 1850–1945. In: *Nagykanizsa. Vároštörténeti monográfia III. 1850–1945*. Szerk. KAPOSI Zoltán. Nagykanizsa, 2013. (Megjelenés alatt.)
- KOPASZ 1965 KOPASZ Gábor: Hamerli József Gépgyár és Vasöntöde Részvénytársaság (1918–1944). In: *A pécsi Sopiana Gépgyár 1865–1965*. Szerk. KOPASZ Gábor. Pécs, 1965. 56–62.
- KOPASZ 1988 KOPASZ Gábor: A baranyai kisipar és a kézműiparosok helyzete a szerb megszállás alatt. In: *Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából I*. Szerk. SZITA László – VONYÓ József. Pécs, 1988. 131–139.
- KOVÁCS 1928 KOVÁCS Alajos: Pécs lakosságának összetétele. *Statistikai Szemle* 6. (1928):4. 349–374.
- KÖZLEKEDÉS, HÍRKÖZLÉS 1996 ALBERT Ferenc – FENYÓSI Csaba – FÜLÖP György – HÍR Attila – KASZA Gyula – KÓCZIÁN Lőrinc – SZALAI László – VARGA László: Közlekedés, hírközlés, posta. In: *Baranya megye 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896–1996*. Szerk. KASSAI Miklós. Pécs, 1996. 433–458.
- KRAFT 1996 KRAFT János: Pécsi Vízmű. In: *Baranya megye 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896–1996*. Szerk. KASSAI Miklós. Pécs, 1996. 522–534.
- LAKY 1923 LAKY Dezső: *Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai*. Budapest, 1923.
- LENKEI 1922 LENKEI Lajos: *Negyven év Pécs életében*. Pécs, 1922.

- MAJDÁN 2005 MAJDÁN János: Pécs mint közlekedési központ (1846–1946). In: *Mozzaikek Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből*. Szerk. SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső. Pécs, 2005. 55–86.
- MÉSZÁROS 2009 MÉSZÁROS Balázs: A községi lakásépítkezés első lépései Pécsen. In: *A 2006. és 2007. évi Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai*. Szerk. KAPOSZI Zoltán – VONYÓ József. (Tanulmányok Pécs történetéből 20.) Pécs, 2009. 75–100.
- NAGY 1996 NAGY Imre Gábor: Fejezetek a pécsi szőlő- és borkultúra történetéhez (1890–1914). In: *Az Előadások Pécs történetéből '94 és az Előadások Pécs történetéből '95 című konferenciák válogatott előadásai*. Szerk. VONYÓ József. (Tanulmányok Pécs történetéből 2–3.) Pécs, 1996. 81–91.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. I. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. I. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. III. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. III. Rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, 1914.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1920. I. *Az 1920. évi népszámlálás*. I. Rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1920. III. *Az 1920. évi népszámlálás*. III. Rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, 1926.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. I. *Az 1930. évi népszámlálás*. I. Rész. Demográfiai adatok. Budapest, 1932.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. III. *Az 1930. évi népszámlálás*. III. Rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, 1935.
- PAP 1928 PAP László: A pécsvidéki szénmedence termelése. *Statisztikai Szemle* 6. (1928):4. 411–418.; lásd még szerzői helyesbítés: *Statisztikai Szemle* 6. (1928):5. 492.
- PÉCS EZER ÉVE 1996 *Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből 1009–1962*. Főszerk. MÁRFI Attila. Pécs, 1996.
- PILKHOFFER 2004 PILKHOFFER Mónika: *Pécs építészete a századfordulón (1888–1907)*. Pécs, 2004.
- PILKHOFFER 2008 PILKHOFFER Mónika: *Bányászat és építészet Pécsen a 19–20. században*. Pécs, 2008.
- PL 2010 *Pécs Lexikon*. Főszerk. ROMVÁRY Ferenc. I–II. kötet. Pécs, 2010.

- p>
RADNÓTI 1999 RADNÓTI Ilona: A köztisztaság kialakulása és fejlődése Pécsen. In:
- A pécsi köztisztaság múltja és jelene*
- . Szerk. RÁCZ Henriett Tünde. Pécs, 1999. 5–23.
p>
RÉVÉSZ 1994 RÉVÉSZ Mária: Várospolitikai Pécsen az 1920-as évek első felében. In:
- Történeti tanulmányok Dél-Pannoniából*
- , 2. Szerk. FÜLÖP Miklós – VONYÓ József. Pécs, 1994. 110–116.
p>
RÚZSÁS 1954 RÚZSÁS Lajos:
- A Pécsi Zsolnay-gyár története*
- . Budapest, 1954.
p>
SIPTÁR 1996 SIPTÁR Lajos: A Pécsi Takarékpénztár második 50 évének története. In:
- A Pécsi Takarékpénztár Rt. története*
- . Szerk. SIPTÁR László. Pécs, 1996. 40–90.
p>
STATISZTIKAI ÉVKÖNYV 1910
- Magyar Statisztikai Évkönyv, 1910*
- . Új folyam, XVIII. Budapest, 1911.
p>
SZABÓ 1996 SZABÓ Antal: Villamosenergia-ellátás. In:
- Baranya megye 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896–1996*
- . Szerk. KASSAI Miklós. Pécs, 1996. 481–502.
p>
SZITA 1985 SZITA László: A munkásmozgalom újjászervezése a szerb megszállás után. In:
- A baranyai-pécsi munkásmozgalom története II*
- . Szerk. SZITA László – SZÜTS Emil. Pécs, 1985. 11–70.
p>
T. MÉREY 1985 T. MÉREY Klára:
- Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején*
- . Budapest, 1985.
p>
T. MÉREY 1997 T. MÉREY Klára:
- A pécsi dohánygyár története 1912–1948*
- . Pécs, 1997.
p>
T. MÉREY 1999 T. Mérey Klára: Baranya megye ipara (1850–1914). In:
- Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok*
- . Szerk. SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső. Pécs, 1999. 17–34.
p>
T. MÉREY 2001 T. MÉREY Klára: Kaposvár iparának története a török kiűzésétől a második világháború végéig. In: KAPOSI Zoltán – T. MÉREY Klára:
- Kaposvár ipartörténete*
- . Kaposvár, 2001. 11–203.
p>
VARGHA 1983 VARGHA Dezső: Pécs thj. város szociálpolitikai tevékenysége 1929–1935. In:
- Baranyai helytörténetírás 1982*
- . Szerk. SZITA László. Pécs, 1983. 341–363.
p>
VARGHA 1986 VARGHA Dezső: Vizsgálatok Pécs thj. város gazdálkodásáról és tisztviselőinek, alkalmazottainak helyzetéről 1920–1944. In:
- Baranyai helytörténetírás 1985–86*
- . Szerk. SZITA László. Pécs, 1986. 323–354.
p>
VARGHA 1988 Vargha Dezső: A pécsi munkaerőhelyzet és a városi ínségmunka-rendszer 1929–1940. In:
- Baranyai helytörténetírás 1987–1988*
- . Szerk. SZITA László. Pécs, 1988. 315–339.
p>
VÁROSI HÁZTARTÁS 1916
- Magyarország városainak háztartása az 1910. évben*
- . (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 58.) Budapest, 1916.
p>

VUICS 1999

VUICS Tibor: A megyeri Kertváros kialakulása és funkcionális változásai. In: *Az Előadások Pécs történetéből '96 és az Előadások Pécs történetéből '97 című konferenciák válogatott előadásai*. Szerk. FONT Márta – VONYÓ József. (Tanulmányok Pécs történetéből 5–6.) Pécs, 1999. 27–32.

ZSOLNAY 1974

ZSOLNAY Teréz: *Zsolnay. A gyár és a család története 1863–1948*. Budapest, 1974.

The Economic and Social Conditions of Pécs during the Removal of Erzsébet University to Pécs

by Zoltán Kaposi

(Summary)

In the period of the Austro-Hungarian Dualism (1876–1918), Pécs was one of the fastest developing cities in Hungary. The two determining factors in its development were the birth of the manufacturing industry and coal-mining which offered employment for a large number of workers. As a time of major technical innovations, this period also marks the birth of some of the world-famous private enterprises in Pécs (Zsolnay, Angster, etc.). However, following the outbreak of World War I, industrial development was arrested. During the war and the three-year-occupation of the city by Serbian troops, the economic and social structures of Pécs underwent an important change. Real income dropped, the city drained its reserves and Serbian troops ransacked the city after 1918. As a result of the great losses of resources, progress after August 1921, when the Serbian troops were withdrawn, proved to be rather ambiguous. Undoubtedly, the population of the city was rapidly growing because Pécs, offering greater possibilities, attracted many people from the wider region. At the same time, the decline of industry, together with the decrease in the demand for labour, posed a serious challenge. The production capacities of many factories had to be reduced, and there began a concentration of privately run former factories and their reorganization into shareholding companies. Until the end of 1926, coal mines owned by DGT, had to turn over most of its production to pay reparations to Yugoslavia. Between 1920 and 1930, there was a severe drop in the number of enterprises which had always played a significant role in the small-scale industries of Pécs. Although in the latter half of the 1920s there were already signs of recovery in the slow stabilization of the local economy, the private sector continued to stand on shaky legs. It was an interesting change, which coincided with the practice of other towns in the country, that in the 1920s the city took over the task of the stimulation of economy. Pécs began to play a growing part in the functioning of local infrastructure (the supply of gas, water, and electricity; education and local transport), but it is also true that, because of these unavoidable developments, it accumulated debts in the latter half of the decade (see the Speyer Loan). The slow development of the city came to a grinding halt at the time of the global economic crisis that could be felt from the end of 1929 onwards; the rapid rise of unemployment and the loss of markets meant newer problems that were difficult to manage.

(A szöveget Hartvig Gabriella fordította.)